

Psycholinguistic mechanisms of speech organization in the Uzbek language

Guzal BOBOMURODOVA¹

Bukhara State Medical Institute named after Abu Ali ibn Sina

ARTICLE INFO

Article history:

Received September 2025

Received in revised form 5
September 2025

Accepted 10 October 2025

Available online 25 October
2025

Keywords:

psycholinguistics,
speech communication,
cognitive processes,
linguistic units,
communicative activity,
Uzbek language,
communication
mechanisms.

ABSTRACT

This article explores the psycholinguistic mechanisms of speech organization in the Uzbek language. It examines the cognitive, emotional, and social factors influencing verbal communication, as well as the psycholinguistic processes involved in speech production and perception. The author analyzes the psychological underpinnings of language use, the structure of communicative interaction, and the processing of linguistic units in the mind, highlighting their role in communication efficiency. The findings contribute to the advancement of Uzbek psycholinguistics. 2181-3701/© 2025 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol3-iss9/S-pp118-124>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

O'zbek tilida nutqni tashkil etishning psixolingvistik mexanizmlari

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

psixolingvistika,
nutqiy muloqot,
kognitiv jarayon,
til birliklari,
kommunikativ faoliyat,
o'zbek tili,
muloqot mexanizmi.

Mazkur maqolada o'zbek tilida nutqni tashkil etish jarayonining psixolingvistik mexanizmlari tahlil qilinadi. Nutqiy muloqotning kognitiv, emotsional va ijtimoiy omillari, shuningdek, nutq hosil bo'lishi va qabul qilinishida ishtirok etuvchi psixolingvistik jarayonlar o'rganiladi. Muallif o'zbek tili materialida muloqotning kommunikativ tuzilmasi, tildan foydalanishning ichki psixologik omillari va til birliklarining ongda qayta ishlanish mexanizmlarini tahlil qilib, ularning muloqot samaradorligiga ta'sirini asoslaydi. Tadqiqot natijalari o'zbek tili psixolingvistikasini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

¹ Lecturer, Bukhara State Medical Institute named after Abu Ali ibn Sina.

Психолингвистические механизмы организации речи в узбекском языке

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

психолингвистика,
речевая коммуникация,
когнитивные процессы,
языковые единицы,
коммуникативная
деятельность,
узбекский язык,
механизмы общения.

В статье рассматриваются психолингвистические механизмы организации речи в узбекском языке. Анализируются когнитивные, эмоциональные и социальные факторы речевой коммуникации, а также процессы порождения и восприятия речи. Автор раскрывает внутренние психологические закономерности использования языковых средств, особенности формирования коммуникативной структуры и их влияние на эффективность общения. Полученные результаты способствуют дальнейшему развитию психолингвистики узбекского языка.

KIRISH

Til — inson tafakkurining in'ikosi, jamiyat va shaxs o'rtasidagi aloqa vositasi, ijtimoiy ong shakllaridan biridir. Inson nutqi esa ushbu til tizimining faol shakli sifatida, nafaqat lingvistik, balki psixologik, kognitiv va sotsiokulturologik jarayonlarning murakkab o'zaro ta'siri mahsulidir. Shu nuqtai nazardan, o'zbek tilida nutqni tashkil etish jarayonini psixolingvistik jihatdan o'rganish inson ongida til birliklarining shakllanishi, tanlanishi va nutqqa aylanish mexanizmlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Psixolingvistika — til va nutq faoliyatining ruhiy, aqliy hamda fiziologik asoslarini o'rganuvchi fan sifatida, so'zlovchi va tinglovchi ongida kechuvchi jarayonlarni, fikrning nutqiy shaklga o'tishini hamda nutqni idrok etish mexanizmlarini tahlil qiladi. O'zbek tilida nutqni tashkil etishning psixolingvistik mexanizmlarini o'rganish esa milliy til tizimining o'ziga xosliklarini, til birliklarining mental qayta ishlanish bosqichlarini, shuningdek, o'zbek tili foydalanuvchisiga xos kommunikativ model va strategiyalarni aniqlash imkonini beradi.

Mazkur maqolada nutqni tashkil etish jarayonida ishtirok etuvchi psixolingvistik bosqichlar — motivatsion, semantik, grammatik, fonetik va pragmatik darajalarda tahlil qilinadi. Shuningdek, nutqiy faoliyatda kognitiv omillarning (xotira, e'tibor, tafakkur, emotsiya) roli, til birliklarining ongda qayta ishlanish dinamikasi va muloqot samaradorligiga ta'sir etuvchi psixolingvistik omillar ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, zamonaviy tilshunoslik va psixologiya fanlarining integratsiyasi natijasida o'zbek tili materialida nutqiy faoliyatni psixolingvistik tahlil qilish masalasi bugungi kunda yangicha ilmiy yondashuvni talab etmoqda. Ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar o'zbek tilining kognitiv strukturasini, muloqot madaniyati va psixologiyasini chuqurroq anglashga, shuningdek, ta'lim jarayonida samarali kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Psixolingvistika fani XX asr o'rtalarida tilshunoslik, psixologiya va neyrofiziologiya fanlari kesishgan nuqtada shakllangan bo'lib, uning asosiy vazifasi inson ongida til birliklarini hosil qilish, qayta ishlash va nutq shaklida ifodalash jarayonlarini o'rganishdan iboratdir. Bu yo'nalishning nazariy poydevori L.S.Vygotskiy, A.R.Luriya, N.I.Jinkin,

A.A.Leontyev, I.A.Zimnyaya, G.A.Miller, N.Chomskiy [1-5] kabi olimlarning ishlarida yotadi. Ularning tadqiqotlarida nutqiy faoliyatning psixologik asoslari, soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi kommunikativ jarayon, til va tafakkur oʻzaro bogʻliqligi chuqur tahlil qilingan.

L.S.Vygotskiy “tafakkur va nutqning birligi” tamoyilini ilgari surib, inson nutqi tafakkurning tashqi koʻrinishi ekanini taʼkidlagan. Uning fikricha, til — bu fikrni tashkiliy shaklga soluvchi ijtimoiy vositadir. A. R. Luriya esa, nutq faoliyatining neyropsixologik asoslarini tahlil qilib, nutqni hosil qilish jarayoni miyaning murakkab funksional tizimi orqali amalga oshishini koʻrsatgan.

Gʻarb psixolingvistikasida N.Chomskiyning “transformatsion-generativ grammatika” nazariyasi [6] nutq hosil boʻlishining ichki mexanizmlarini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Uning nazariyasiga koʻra, inson miyasida “universal grammatika” mavjud boʻlib, tilni egallash va nutqni shakllantirish tabiiy qobiliyat sifatida qaraladi. Shu bilan birga, D.Slobin, J.Piaget, G. Lakoff, J. Bruner [7-9] singari olimlar nutqni kognitiv jarayonlar bilan bogʻliq holda oʻrganib, til birliklarining ongda qayta ishlanish mexanizmlarini tahlil qilganlar.

Oʻzbek tilshunosligi va psixolingvistikasida ham bu masalaga oid bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, A. Nurmonov, N. Mahmudov, M. Asqarova, D. Qurbonova, G.Gʻulomova, R.Joʻrayev[10-17]larning ishlari oʻzbek tilida nutq faoliyatining lisoniy va ruhiy jihatlarini yoritishda alohida oʻrin tutadi. Ular nutqiy muloqotning milliy xususiyatlarini, kontekstual omillarni, nutq strukturasi va semantik birliklarning psixologik talqinini tahlil qilganlar.

Soʻnggi yillarda oʻzbek tili materialida olib borilgan tadqiqotlarda [12-14] kognitiv-psixolingvistik yondashuvlar orqali nutqni hosil qilish, idrok etish va muloqotdagi maʼno qurilishining dinamikasi tahlil qilinmoqda. Ularning natijalari oʻzbek tilidagi soʻzlovchi-tinglovchi munosabatlarida ijtimoiy va madaniy kontekstning oʻrni katta ekanini koʻrsatadi.

Adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, nutqni tashkil etish jarayonining psixolingvistik mexanizmlari koʻp bosqichli, koʻp omilli va madaniyatga bogʻliq hodisadir. Oʻzbek tilida bu jarayonni oʻrganish milliy til va tafakkur oʻzaro taʼsirini aniqlash, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish hamda zamonaviy lingvopsixologik modellarni yaratishda nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

METOD VA METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda oʻzbek tilida nutqni tashkil etishning psixolingvistik mexanizmlarini aniqlash va tahlil qilishda zamonaviy psixolingvistika, kognitiv lingvistika hamda sotsiolingvistika fanlarining integrativ yondashuvlari qoʻllanildi. Tadqiqot metodologiyasi nutq faoliyatining nazariy asoslarini psixologik, lingvistik va kommunikativ nuqtai nazardan oʻrganishga tayanadi.

Tadqiqotning metodologik bazasini L.S.Vygotskiy, A.A.Leontyev, A.R.Luriya, N.I.Jinkin, I.A.Zimnyaya, N.Chomskiy, D.Slobin kabi psixolingvistlarning nutqni hosil qilish va idrok etish jarayonlari haqidagi ilmiy qarashlari tashkil etadi. Shu bilan birga, oʻzbek tilshunosligida A. Nurmonov, N. Mahmudov, M. Asqarova, D. Qurbonova va R. Joʻrayevlarning lingvopsixologik yondashuvlari tadqiqotning milliy asosini belgilaydi. Metodologik asos sifatida til va tafakkur birligi, kommunikativ faoliyatning bosqichliligi, hamda kognitiv jarayonlarning lingvistik ifodasi kabi tamoyillar qabul qilingan.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlar qoʻllanildi:

- Psixolingvistik tahlil metodi: nutq hosil qilish jarayonida kognitiv va emotsional jarayonlarning rolini o'rganish, nutqiy birliklarning ongdagi qayta ishlanishini aniqlash.

- Kuzatish (observation) metodi: tabiiy nutqiy muloqot namunalari (og'zaki va yozma shakllar) asosida nutqning psixologik xususiyatlarini aniqlash.

- Eksperimental metod: ishtirokchilarga berilgan nutqiy topshiriqlar orqali fikrni verbalizatsiya qilish mexanizmlarini tahlil qilish. Ushbu tajribalar orqali so'z tanlash, gap tuzish, intonatsion struktura, pauza va nutq tezligi kabi omillar o'lchandi.

- Suhbat va assotsiativ tajriba metodi: respondentlarga ma'lum so'z, tasvir yoki holat taqdim etilib, ularning nutqiy reaksiyalari, assotsiatsiyalari va semantik maydonlari tahlil qilindi.

- Korpus tahlil metodi: o'zbek tili matn korpusi va jonli nutq yozuvlari asosida til birliklarining qo'llanish chastotasi, ma'no o'zgarishlari va kontekstual omillar o'rganildi.

Tadqiqotning maqsadi — o'zbek tilida nutqni tashkil etishning psixolingvistik mexanizmlarini aniqlash, ularning kognitiv va emotsional omillar bilan aloqadorligini ochib berish. Asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

- Nutq faoliyatining psixolingvistik modellari va bosqichlarini o'rganish;
- O'zbek tilida nutq hosil bo'lish jarayonida kognitiv jarayonlar (xotira, tafakkur, diqqat)ning rolini aniqlash;
- Nutqni idrok etishda psixologik va lingvistik omillarning o'zaro ta'sirini tahlil qilish;
- O'zbek tili materialida nutqiy muloqotning milliy psixolingvistik xususiyatlarini belgilash.

Olingan natijalar ta'lim jarayonida nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya va til psixologiyasi fanlarini o'qitishda qo'llanishi mumkin. Shuningdek, ular psixolingvistika va kognitiv lingvistika sohasida yangi tadqiqotlar uchun metodik asos yaratadi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

Ushbu tadqiqotda o'zbek tilida nutqni tashkil etishning psixolingvistik mexanizmlarini aniqlash maqsadida tajribaviy kuzatuv, assotsiativ testlar, suhbat va matn tahlili usullari qo'llanildi. Tadqiqot 60 nafar talabalari o'rtasida o'tkazildi. Ishtirokchilarga og'zaki va yozma nutq namunalari yaratish, muloqotdagi vaziyatlarga mos ravishda so'z tanlash, gap tuzish va fikrni ifodalash topshiriqlari berildi.

Tahlil natijalariga ko'ra, o'zbek tilida nutqni tashkil etish jarayoni uch asosiy bosqichda kechadi:

- Motivatsion bosqich: Fikrni ifodalash zarurati paydo bo'ladi. Talabalar orasida bu bosqichda emotsional omillar (ishonch, ijtimoiy baho, mavzuga qiziqish) muhim rol o'ynaydi.

- Semantik-sintaktik bosqich: Fikrni grammatik shakllantirish va mazmuniy uyg'unlikni ta'minlash amalga oshadi. Tajriba davomida o'zbek tili so'zlovchilarida semantik bog'lanishlar ko'pincha milliy-madaniy konnotatsiyalar orqali mustahkamlanganligi aniqlandi.

- Fonetik-pragmatik bosqich: Nutqning intonatsion strukturalari, pauzalar, urg'u va ovoz balandligi kommunikativ maqsadga mos ravishda shakllanadi. Bu bosqichda nutqning ekspressivlik darajasi va psixologik holat o'zaro bog'liq ekani kuzatildi.

Kognitiv jarayonlar (xotira, tafakkur, e'tibor) nutqni hosil qilishning asosiy psixolingvistik omillari sifatida belgilandi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, ishtirokchilarning fikrni tez va aniq ifodalashi ularning semantik xotira hajmi hamda til birliklarini assotsiativ tarzda bog'lash qobiliyatiga bevosita bog'liqdir. Emotsional holat esa nutqning ifoda

uslubini va kommunikativ moslashuvchanligini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ldi.

Ishtirokchilarga “muloqot”, “nutq”, “fikir”, “so‘zlash” kabi asosiy tayancho‘ so‘zlar berildi. Javoblarda:

- “Muloqot” so‘ziga eng ko‘p bog‘langan assotsiatsiyalar “inson”, “tushunish”, “fikir almashish” (74%) bo‘ldi;

- “Nutq” so‘zi bilan “fikir”, “madaniyat”, “so‘zlashuv” (68%) assotsiatsiyalari ko‘p uchradi;

- “So‘zlash” so‘zi bilan “til”, “aloqa”, “ifoda” (61%) assotsiatsiyalari qayd etildi. Bu natijalar o‘zbek tili so‘zlovchilarida nutq va muloqot tushunchalarining ijtimoiy-ma‘naviy asoslar bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Jonli muloqot kuzatuvlarida (20 ta dialog va 10 ta monolog) nutqning psixolingvistik strukturasida quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

- Muloqotning ochiq va samimiy bo‘lishi uchun so‘zlovchi emotsional-barqaror holatda bo‘lishi zarur;

- O‘zbek tilida nutqni tashkil etishda qo‘shimcha ekspressiv vositalar — “ha-a”, “xo‘sh”, “ana endi” kabi intonatsion birikmalar kommunikativ ko‘prik vazifasini bajaradi;

- Muloqotda ishtirokchilar orasidagi ijtimoiy maqom farqlari nutq tuzilishining sintaktik soddalik yoki murakkabligiga ta‘sir qiladi.

Tadqiqot natijalari psixolingvistik nazariyaga mos holda, o‘zbek tilida nutqni tashkil etish jarayonining kognitiv-emotsional tabiatini tasdiqlaydi. Shuningdek, milliy madaniyat va mentalitet omillari nutqning semantik va pragmatik tuzilmasiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, nutqni samarali tashkil etish uchun so‘zlovchi nafaqat lingvistik bilimga, balki ijtimoiy-psixologik sezgirlikka ega bo‘lishi kerak.

Shunday qilib, o‘zbek tilida nutqni tashkil etishning psixolingvistik mexanizmlari — bu kognitiv jarayonlar, emotsional holatlar, ijtimoiy kontekst va lingvistik tuzilmalarning murakkab o‘zaro ta‘siri natijasida yuzaga keluvchi ko‘p qatlamli tizimdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari o‘zbek tilida nutqni tashkil etish jarayonining psixolingvistik mexanizmlari murakkab, ko‘p bosqichli va ko‘p omilli tizim ekanini ko‘rsatdi. Nutq faoliyati inson ongidagi kognitiv, emotsional va ijtimoiy omillar o‘zaro ta‘sirida shakllanadi. Quyidagi ilmiy xulosalar va amaliy takliflar shundan kelib chiqadi:

O‘zbek tilida nutqni tashkil etish jarayoni motivatsion, semantik-sintaktik va fonetik-pragmatik bosqichlarda amalga oshadi. Har bir bosqichda psixologik jarayonlarning — xotira, tafakkur, e‘tibor va emotsiyaning roli muhim ahamiyat kasb etadi.

Kognitiv jarayonlar nutqni shakllantirishda asosiy mexanizm bo‘lib, fikrni ifodalash aniqligi va tezligiga ta‘sir ko‘rsatadi. Til birliklari ongda assotsiativ tarzda qayta ishlanib, milliy-madaniy tafakkur bilan uyg‘unlashadi.

O‘zbek tili muloqotida emotsional barqarorlik, intonatsion boylik va milliy kommunikativ stereotiplar nutqning samaradorligini oshiruvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili so‘zlovchilarida nutqiy muloqotning semantik asoslari ijtimoiy-madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq. Bu holat milliy tafakkur va muloqot psixologiyasining birligini tasdiqlaydi.

Nutqni tashkil etishning psixolingvistik mexanizmlarini chuqur o'rganish o'zbek psixolingvistikasining nazariy bazasini boyitadi va uni ta'lim amaliyotida qo'llash imkonini beradi.

Takliflar:

Ta'lim jarayonida psixolingvistik yondashuvni joriy etish zarur. Xususan, ona tili va nutq madaniyati fanlarida kognitiv va emotsional komponentlarni hisobga oluvchi metodik modellar ishlab chiqilishi kerak.

Til o'qituvchilari va psixologlar uchun integrativ o'quv dasturlari tuzilib, nutq faoliyatining psixolingvistik xususiyatlari o'rgatilishi maqsadga muvofiq.

Muloqot madaniyatini rivojlantirish maqsadida talabalar o'rtasida og'zaki nutq, interaktiv suhbat va kommunikativ mashqlarni ko'paytirish tavsiya etiladi.

O'zbek tili psixolingvistikasini rivojlantirish uchun eksperimental tadqiqotlarni kengaytirish, milliy til korpusi asosida nutqni tahlil qilish va nutqiy model yaratish yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlash zarur.

Psixolingvistik modellarni amaliyotga tatbiq etish, ya'ni nutq buzilishlari bilan ishlash, logopedik korreksiya, kommunikativ kompetensiyani o'stirish jarayonlarida qo'llash tavsiya etiladi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot o'zbek tilida nutqni tashkil etishning kognitiv-psixolingvistik asoslarini ilmiy jihatdan yoritib, milliy psixolingvistik maktab rivojiga va ta'lim sohasida samarali muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. — М.: Педагогика, 1982. — 287 с.
2. Лурия А. Р. Язык и сознание. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 345 с.
3. Леонтьев А. А. Психоллингвистика. — М.: Смысл, 1997. — 214 с.
4. Жинкин Н. И. Механизмы речи. — М.: Наука, 1958. — 350 с.
5. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе. — М.: Просвещение, 1991. — 222 с.
6. Chomsky N. Syntactic Structures. — The Hague: Mouton, 1957. — 117 p.
7. Slobin D. Psycholinguistics. — Glenview, IL: Scott, Foresman and Co., 1979. — 390 p.
8. Bruner J. Actual Minds, Possible Worlds. — Harvard University Press, 1986. — 230 p.
9. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — 614 p.
10. Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. — Toshkent: Fan, 2006. — 280 b.
11. Mahmudov N., Asqarova M. O'zbek tili nazariy grammatikasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2010. — 324 b.
12. Qurbonova D. O'zbek tilida nutqiy muloqotning psixolingvistik asoslari. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. — 195 b.
13. G'ulomova R. Kognitiv yondashuv asosida o'zbek tili psixolingvistikasi masalalari. // Filologiya masalalari jurnali. — 2018. — №2. — B. 45–53.
14. Karimova D. O'zbek tili psixolingvistik tahlilida kognitiv model va muloqot mexanizmlari. // Til va tafakkur. — 2023. — №1. — B. 25–33.

15. Jo'rayev R. Nutq va tafakkur uyg'unligi: psixolingvistik tahlil. — Buxoro: Durdona nashriyoti, 2022. — 210 b.
16. Vasilevich T. Psixolingvistika: til va ong o'zaro ta'siri. — Moskva: LKI, 2017. — 256 s.
17. Mahmudova N. O'zbek tilida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish omillari. — Toshkent: TDPU, 2019. — 180 b.
18. Ibrohimov A. Til psixologiyasi va muloqot madaniyati. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. — 205 b.
19. UNESCO. Language and Communication in Education: A Global Perspective. — Paris, 2020. — 75 p.
20. Habermas J. The Theory of Communicative Action. — Boston: Beacon Press, 1984. — 465 p.